

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"वर्तमान शिक्षण पद्धतीमध्ये वसुधैव कुटुंबकम एक अभ्यास"

प्राचार्य डॉ.निलिमा दे. अंबाडकर
 मार्गदर्शक

कु. प्राजक्ता दिनकरराव गेडाम
 संशोधनार्थी
 एस.एस.एम.बी.एड. कॉलेज नांदगाव पेठ, जि.अमरावती

गोषवारा

"वसुधैव कुटुंबकम" चे प्राथमिक पैलू तसेच सध्याच्या अध्ययन अध्यापन पद्धतीमध्ये "वसुधैव कुटुंबकम" च्या समस्यांचे एकत्रीकरण हा एक संशोधन पेपर आहे. जो "वसुधैव कुटुंबकम" या प्राचीन भारतीय तात्विक संकल्पनेचा शोध घेतो. हा एक महत्त्वाचा उपनिषाधिक ग्रंथ आहे. हा पेपर एकता आणि परस्पर संबंधाच्या अंतर्गत तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करतो. आपल्या जागतिकीकृत जगात करुणा, सहानुभूती, पर्यावरणीय नीतिमत्ता आणि सामाजिक सुसंवाद वाढवण्याच्या क्षमतेवर भर देते. अध्ययन अध्यापन पद्धतीमध्ये "वसुधैव कुटुंबकम" समस्यांचे एकत्रीकरण करण्यात येते. बहुभाषिक, सर्व समावेशक शिक्षण, आंतरराष्ट्रीय सहयोग, मूल्य आधारित शिक्षण देण्यात यावे.

मुख्यशब्द :- "वसुधैव कुटुंबकम" महोपनिषद, एकता, परस्पर संबंध, करुणा, सहानुभूती, पर्यावरणीय नीतिमत्ता, उपनिषद, प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान, जागतिकीकृत जग, बहुभाषिक, सर्व समावेशक शिक्षण, आंतरराष्ट्रीय सहयोग, मुख्य आधारित शिक्षण.

प्रस्तावना :-

"वसुधैव कुटुंबकम" म्हणजे संपूर्ण जग हेच एक कुटुंब आहे. अशी संस्कृत संकल्पना आहे. जी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा गाभा असून, महोपनिषद हितोपदेश, यासारख्या ग्रंथांमध्ये आढळते. या संकल्पनेत जागतिक एकता, बंधुभाव, सहकार्य आणि सर्व प्राण्यांमधील परस्पर संबंधावर भर दिला जातो. ज्याला भारताच्या G20 अध्यक्षपदाच्या ब्रीदवाक्यातही (एक पृथ्वी, एक कुटुंब, एक भविष्य) महत्त्व देण्यात आले आहे आणि ही शिकवण भारतीय संसदेच्या प्रवेशद्वारावर कोरलेली आहे. भारतीय संस्कृतीत मानवतावाद, सहअस्तित्व आणि विश्वबंधुत्व यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना महाउपनिषदातील प्रसिद्ध उक्ती असून, तिचा अर्थ "संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे" असा होतो. आजच्या काळात वाढते सामाजिक ताणतणाव, सांस्कृतिक संघर्ष, पर्यावरणीय समस्या आणि असहिष्णुता पाहता या संकल्पनेचे शैक्षणिक महत्त्व अधिकच वाढले आहे. अध्ययन-अध्यापन पद्धती केवळ ज्ञानप्रदानापुरत्या मर्यादित न राहता विद्यार्थ्यांमध्ये मानवता, सहिष्णुता, समता आणि करुणा यांसारख्या मूल्यांची जोपासना करणे आवश्यक ठरते. त्यामुळे "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वाचा समावेश शिक्षण प्रक्रियेत करणे ही काळाची गरज आहे.

"वसुधैव कुटुंबकम" : तात्विक / प्रमुख पैलू

अर्थ :- वसुधा (पृथ्वी/जग) + द् व (सारखे) + कुटुंबकम (मोठे कुटुंब) = जग हे एक मोठे कुटुंब आहे.

उगम :- महाउपनिषदातील हा श्लोक आहे. जो नारायण पंडितांनी हितोपदेशातही वापरला.

सार्वत्रिक बंधुभाव :- सर्व मानव एकाच कुटुंबाचे सदस्य आहेत आणि एकमेकांशी आदर व एकोप्याने वागले पाहिजे असा संदेश.

G20 ब्रीदवाक्य :- भारताच्या G20 अध्यक्षपदाच्या काळात एक पृथ्वी एक कुटुंब, एक भविष्य या स्वरूपात हे ब्रीदवाक्य जागतिक व्यासपीठावर मांडले गेले.

संस्कृती आणि तत्त्वज्ञान :- ही संकल्पना भारतीय संस्कृतीतील विविधता आणि एकतेचे प्रतीक आहे. जी प्रेम आणि एकता शिकवते.

वसुधैव कुटुंबकमचे महत्व :-

आमच्या वेगवान आणि परस्परांशी जोडलेल्या जगात वसुधैव कुटुंबकम चा संदेश पूर्वीपेक्षा अधिक प्रासंगिक आहे. आपण एका जागतिक गावात राहतो. जिथे राष्ट्र संस्कृती आणि लोकांमधील सीमा अधिकाधिक अस्पष्ट होतं चालल्या आहेत. म्हणूनच वसुधायक कुटुंबकम चे तत्त्वज्ञान स्वीकारणे आणि असे जग निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे अत्यावश्यक झाले आहे. जिथे सर्वांना समानतेने, सन्मानाने, आणि सचोटीने वागवले जाईल. "वसुधैव कुटुंबकमची तत्वे" चांगल्या भविष्यासाठी एक रोड मॅप देतात. एकता, सहकार्य आणि परस्पर आदर वाढवून आपण संघर्ष सोडवण्यासाठी आणि असमानता कमी करण्यासाठी काम करू शकतो. यामुळे एक शांत, सुसंवादी आणि समावेशक जग निर्माण होईल. वसुधैव कुटुंबकम एक शक्तिशाली आठवण करू देते की एक चांगले जग निर्माण करण्यात प्रत्येक व्यक्तीची भूमिका आहे.

वसुधैव कुटुंबकमचे उद्दिष्टे :-

"वसुधैव कुटुंबकम" या संकल्पनेचा तात्त्विक व शैक्षणिक अर्थ स्पष्ट करणे.

वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतीत या संकल्पनेचे स्थान विशद करणे.

मूल्यशिक्षणाच्या माध्यमातून जागतिक नागरिकत्व घडविण्याच्या शक्यता तपासणे.

वर्तमान अध्ययन-अध्यापन पद्धतींचा अभ्यास करणे.

'वसुधैव कुटुंबकम' या संकल्पनेचा शैक्षणिक अर्थ स्पष्ट करणे.

अध्यापन पद्धतींमधून जागतिक बंधुतेचे मूल्य कसे विकसित होते हे तपासणे.

मूल्याधिष्ठित व समावेशक शिक्षणासाठी सुचविण्यात येणाऱ्या उपाययोजना मांडणे.

वसुधैव कुटुंबकम चे तत्त्वज्ञान :-

विविधता स्वीकारा : लोक संस्कृती आणि श्रद्धा यांच्यातील फरक स्वीकारा आणि साजरा करा.

सहानुभूतीचा सराव करा : इतरांचे दृष्टिकोन आणि भावना समजून घेण्याचा प्रयत्न करा.

दयाळूपणा वाढवा : प्रेम आणि सकारात्मकता पसरवा आणि गरजूंना मदत करा.

उदाहरणाद्वारे नेतृत्व करा : तुमच्या कृतीतून दाखवा की, तुम्ही सर्व मानव जातीच्या एक तेवर विश्वास ठेवता.

लोकांना शिक्षित करा : सर्व लोकांच्या परस्पर संबंधातून तुमचे ज्ञान आणि श्रद्धा सामायिक करा आणि इतरांनाही असे करण्यास प्रोत्साहित करा.

वसुधैव कुटुंबकमची प्रासंगिकता :-

शांतीला प्रोत्साहन देते : सर्व लोक एकाच जागतिक कुटुंबाचा भाग आहेत. हे ओळखून ते सहानुभूती आणि करुण्याची भावना निर्माण करते. ज्यामुळे अधिक शांतता आणि सहकार्य मिळू शकते.

विविधतेचा आदर करण्यास प्रोत्साहन देते : विविधतेचा स्वीकार करून, हे तत्त्वज्ञान परस्परांचे आदर आणि समजूतदारपणाला प्रोत्साहन देते, जे संघर्ष कमी करण्यात आणि सुसंवाद वाढविण्यात मदत करू शकते.

जागतिक जबाबदारी वाढवते : एका व्यक्तीच्या कृतींचा संपूर्ण जगावर परिणाम होऊ शकतो हे ओळखून हे तत्त्वज्ञान जागतिक जबाबदारीची भावना निर्माण करण्यास प्रोत्साहित करते आणि व्यक्तींना केवळ स्वतःलाच नव्हे तर इतरांनाही फायदेशीर ठरतील अशा कृती करण्यास प्रोत्साहित करते.

शाश्वतेला समर्थन देते : सर्व लोक एकमेकांशी जोडलेले आहेत. आणि एका व्यक्तीचे कल्याण इतरांच्या कल्याणाशी जोडलेले आहे. या कल्पनेला प्रोत्साहन देऊन हे तत्त्वज्ञान शाश्वतेला समर्थन देते आणि भविष्यातील पिढ्यासाठी गृहाचे संरक्षण करण्यास प्रोत्साहन देते.

अध्ययन अध्यापन पद्धतीमध्ये “वसुधैव कुटुंबकम” च्या समस्याचे एकत्रीकरण :-

बहुभाषिक आणि सर्वसमावेशक अभ्यासक्रम :

विविध भाषांना प्रोत्साहन देणे आणि शिकवण्याच्या साधनांमध्ये भाषेची अडचण दूर करणे.

अभ्यासक्रमात जागतिक नागरिकत्व, मानवाधिकार आणि शाश्वत विकासाचे धडे समाविष्ट करणे.

शिक्षकांना प्रशिक्षण :

शिक्षकांना सांस्कृतिक संवेदनशीलता, सहानुभूती आणि सहकार्याचे प्रशिक्षण देते.

नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) अंतर्गत सामाजिक, भावनिक, शिक्षणावर भर देणे.

तंत्रज्ञान आणि आंतरराष्ट्रीय सहयोग :-

ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म द्वारे जगभरातील विद्यार्थी आणि शिक्षकांशी संवाद साधण्याची संधी देणे.

विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणाशी संबंधित प्रकल्पामध्ये आंतरराष्ट्रीय सहभाग वाढवणे.

प्रकल्पाधारित शिक्षण :-

विद्यार्थ्यांना जागतिक समस्यांवर एकत्रितपणे काम करण्यास शिकविणे.

सहानुभूती आणि जबाबदारीची भावना विकसित करणे.

मूल्यआधारित शिक्षण :-

‘अयं निजःपरो वेती (हे माझे, ते परके) या वृत्ती ऐवजी उदारचरितानाम, ‘तू वसुधैव कुटुंबकम’ (उदार मनासाठी संपूर्ण जग कुटुंब आहे) या विचारांवर भर देणे.

करुणा, नैतिक आचरण आणि पर्यावरणीय जबाबदारी या मूल्यांना प्रोत्साहन देणे.

आधुनिक अध्यापन पद्धतीमध्ये उपयोग :-

आजच्या पद्धतीमध्ये ही संकल्पना पुढील प्रकारे समाविष्ट केली जाते:

प्रकल्पाधारित अध्ययन (Project Based Learning)

समूहकार्य व सहकारी अध्ययन

चर्चा, वादविवाद, नाट्यप्रयोग

सेवा शिक्षण (Service Learning)

मूल्यशिक्षणाचे तास

शिक्षकांची भूमिका :-

शिक्षकांनी :

स्वतः आचरणातून ही मूल्ये दाखवावीत.

विविध संस्कृतींचा आदर करायला शिकवावे.

विद्यार्थ्यांना सहकार्य, सामंजस्य व शांततामूल्ये शिकवावीत.

निष्कर्ष :-

वर्तमान परिस्थितीत अध्ययन-अध्यापनात "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना समाविष्ट करणे काळाची गरज आहे. ही संकल्पना केवळ तत्त्वज्ञानापुरती मर्यादित न ठेवता प्रत्यक्ष शैक्षणिक व्यवहारात उतरविल्यास विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येईल. मूल्याधारित, मानवतावादी आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या माध्यमातून शांततामय व सुसंस्कृत समाजाची निर्मिती शक्य आहे.

सध्याच्या अध्ययन-अध्यापन पद्धतीमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना :

मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची पायाभरणी करते

जागतिक शांततेसाठी विद्यार्थ्यांना तयार करते

मानवता, समता आणि बंधुता वृद्धिंगत करते म्हणूनच आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत या संकल्पनेचे महत्त्व अत्यंत अनन्यसाधारण आहे.

समारोप :-

वसुधैव कुटुंबकमची कल्पना नीःसंशयपणे प्रेरणादायी असली तरी, त्याच्या अंमलबजावणीसाठी सामूहिक प्रयत्न आणि एकतेसाठी खऱ्या वचन पद्धतीची आवश्यकता आहे. सर्व जीवनातील परस्पर संबंध ओळखण्याच्या आपल्या क्षमतेत अडथळा आणणाऱ्या अज्ञान, पूर्वग्रह आणि संकुचित विचारसरणीच्या अडथळ्यावर मात करण्यासाठी आपण प्रयत्न केले पाहिजेत. शेवटी वसुधैव कुटुंबकमची महोपनिषदाची शिकवण एक काळातील ज्ञान देते. जी आपल्याला आपल्या सामायिक मानवतेला आणि आपल्या जागतिक कुटुंबातील आपण असलेल्या मोठ्या कुटुंबाला स्वीकारण्यास उधुक करते. या सखोल तत्त्वानुसार जाणून, आपण येणाऱ्या पिढ्यासाठी अधिक दयाळू, न्याय आणि शाश्वत जगाकडे मार्ग काढू शकतो. वसुधैव कुटुंबकम चे सार आपल्या हृदयात आणि मनात वाहून नेऊया आणि ते आपल्याला सर्वांसाठी उज्वल आणि आर्थिक सुसंवादी भविष्याकडे मार्गदर्शन करते.

संदर्भ :

ए.जी. कृष्णा वॉरियर (1953), महाउपनिषद, थियोसॉफिकल सोसायटी, मद्रास.

ड्युसेन पॉल (2010), उपनिषदांचे तत्वज्ञान, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, (कोसिमोद्वारे पूर्णमुद्रित)

एम. शाह आणि व्ही. राममूर्ती (2014), सोलफुल कॉर्पोरेशन्स, सिंगर सायन्स.

<https://pwoniyias.com>

en.wikipedia.org

लवकुश सिंह (1999) वसुधैव कुटुंबकम्.